علامہ ڈاکٹر محمد اقبال

پس چہ باید کرد

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

مع مسافر

اقبالؒ

طبعِ اوّل، ۱۹۳۶ء	دو ہزار
طبعِ دوم، ۱۹۴۴ء	دو ہزار
طبعِ سوم، ۱۹۴۷ء	پانچ ہزار
طبعِ چہارم، ۱۹۵۸ء	دو ہزار
طبعِ پنجم، ۱۹۶۴ء	دو ہزار
طبع ششم، ۱۹۶۶ء	دو ہزار

(زیر نگرانی چودھری محمد حسین ایم اے)

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

فہرستِ مضامین

بخوانندۂ کتاب

سپاہِ تازہ برانگیزم از ولایتِ عشق
کہ در حرم خطرے از بغاوتِ خرد است

زمانہ ہیچ نداند حقیقتِ او را
جنوں قباست کہ موزوں بقامتِ خرد است

بآں مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ خرد است

گماں مبر کہ خرد را حساب و میزاں نیست
نگاہِ بندۂ مومن قیامتِ خرد است

تمهید

پیر رومی مرشدِ روشن ضمیر
کاروانِ عشق و مستی را امیر

منزلش برتر ز ماه و آفتاب
خیمه را از کهکشاں سازد طناب

نورِ قرآں درمیانِ سینه اش
جامِ جم شرمنده از آئینه اش

از نے آں نے نوازِ پاک زاد
باز شورے در نهادِ من فتاد

گفت جانها محرمِ اسرار شد
خاور از خوابِ گراں بیدار شد

جذبه هائے تازه او را داده اند
بند هائے کهنه را بکشاده اند

جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ
کس نکو ننشست در نارِ فرنگ

باش مانندِ خلیل الله مست
هر کهن بتخانه را باید شکست

اُمتاں را زندگی جذبِ درون   کم نظر ایں جذب را گوید جنوں

ہیچ قومے زیرِ چرخِ لاجورد   بے جنونِ ذوفنوں کارے نکرد

مومن از عزم و توکّل قاہر است   گر ندارد ایں دو جوہر کافر است

خیر را او باز میداند ز شر   از نگاہش عالمے زیر و زبر

کوہسار از ضربتِ او ریز ریز   در گریبانش ہزاراں رستخیز

تا مے از میخانۂ من خوردۂ   کہنگی را از تماشا بردۂ

در چمن زی مثلِ بو مستور و فاش   درمیانِ رنگ پاک از رنگ باش

عصرِ تو از رمزِ جاں آگاہ نیست   دینِ او جز حبِّ غیر اللہ نیست

فلسفی ایں رمز کم فہمیدہ است   فکرِ او بر آب و گل پیچیدہ است

دیدہ از قندیلِ دل روشن نکرد   پس ندید الّا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آں مردے کہ دل با کس نداد
بندِ غیر اللہ را از پا کشاد

سرِّ شیری را نہ فہمد گاو و میش
جز بہ شیراں کم بگو اسرارِ خویش

با حریفِ سفلہ نتواں خورد مے
گرچہ باشد پادشاہِ روم و رے

یوسفِ ما را اگر گرگے برد
بہ کہ مردے ناکسے او را خرد

اہلِ دنیا بے تخیل بے قیاس
بوریا بافانِ اطلس ناشناس

اعجمی مردے چہ خوش شعرے سرود
سوزد از تاثیرِ او جاں در وجود

"نالۂ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا
بانگِ مسلمانی و دیارِ فرنگ است"

معنیٔ دین و سیاست باز گوے
اہلِ حق را زیں دو حکمت باز گوے

«غم خور و نانِ غم افزایان مخور (رومی) زانکه عاقل غم خورد کودک شکر»

خرقهٔ خود بار است بر دوشِ فقیر چون صبا جز بوئے گل ساماں مگیر

قلزمی؟ با دشت و در پیہم ستیز
شبنمی؟ خود را بہ گلبرگے بریز

سرِ حق بر مردِ حق پوشیدہ نیست روحِ مومن ہیچ میدانی کہ چیست

قطرهٔ شبنم کہ از ذوقِ نمود عقدهٔ خود را بدستِ خود کشود

از خودی اندر ضمیرِ خود نشست رختِ خویش از خلوتِ افلاک بست

رخ سوئے دریائے بے پایاں نکرد خویشتن را در صدف پنہاں نکرد

اندر آغوشِ سحر یک دم تپید
تا بکامِ غنچهٔ نورس چکید

خطاب به مهرِ عالمتاب

اے امیرِ خاور اے مہرِ منیر
می کنی ہر ذرّہ را روشن ضمیر

از تو ایں سوز و سرور اندر وجود
از تو ہر پوشیدہ را ذوقِ نمود

می رود روشن تر از دستِ کلیم
زورقِ زرینِ تو در جوئے سیم

پرتوِ تو ماہ را مہتاب داد
لعل را اندر دلِ سنگ آب داد

لالہ را سوزِ درون از فیضِ تست
در رگِ او موجِ خون از فیضِ تست

نرگساں صد پردہ را بر می درد
تا نصیبے از شعاعِ تو برد

خوش بیا صبحِ مراد آوردۂ
ہر شجر را نخلِ سینا کردۂ

نرگساں : مزید علیہ نرگس

تو فروغِ صبح و من پایانِ روز — در ضمیرِ من چراغے بر فروز

تیرہ خاکم را سراپا نور کن — در تجلی ہائے خود مستور کن

تا بروز آرم شبِ افکارِ شرق — بر فروزم سینۂ احرارِ شرق

از نوائے پختہ سازم خام را — گردشِ دیگر دہم ایّام را

فکرِ شرق آزاد گردد از فرنگ — از سرودِ من بگیرد آب و رنگ

زندگی از گرمیٔ ذکر است و بس — حرّیت از عفّتِ فکر است و بس

چوں شود اندیشۂ قومے خراب — ناسرہ گردد بدستش سیمِ ناب

میرد اندر سینہ اش قلبِ سلیم — در نگاہِ او کج آید مستقیم

برکراں از حربِ ضربِ کائنات — چشمِ او اندر سکوں بیند حیات

ناسرہ: کھوٹی

موج از دریاش کم گردد بلند　　گوہرِ او چوں خزف نا ارجمند

پس نخستیں بایدش تطہیرِ فکر

بعد ازاں آساں شود تعمیرِ فکر

تطہیر: پاک کرنا

حکمتِ کلیمی

تا نبوت حکمِ حق جاری کند
پشتِ پا بر حکمِ سلطاں می زند

در نگاہش قصرِ سلطاں کہنہ دیر
غیرتِ او بر نتابد حکمِ غیر

پختہ سازد صحبتش ہر خام را
تازہ غوغائے دہد ایام را

درسِ او اللہ بس باقی ہوس
تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس

از نمِ او آتش اندر شاخِ تاک
در کفِ خاکی ز دمِ او جانِ پاک

معنیٔ جبریل و قرآن است او
فطرۃ اللہ را نگہبان است او

حکمتش برتر ز عقلِ ذوفنوں
از ضمیرش امتے آید بروں

پشتِ پا زدن : ٹھکرا دینا

حکمرانے بے نیاز از تخت و تاج ‏ بے کلاہ و بے سپاہ و بے خراج

از نگاہش فرودیں خیزد زدے ‏ دُردِ ہر خُم تلخ تر گردد زمے

اندر آہِ صبحگاہِ او حیات ‏ تازہ از صبحِ نمودش کائنات

بحر و بر از زورِ طوفانش خراب ‏ در نگاہِ او پیامِ انقلاب

درسِ لَاخَوْفٌ عَلَیْہِم می دہد ‏ تا دلے در سینۂ آدم نہد

عزم و تسلیم و رضا آموزدش ‏ در جہاں مثلِ چراغ افروزدش

من نمیدانم چہ افسوں می کند ‏ روح را در تن دگرگوں می کند

صحبتِ او ہر خزف را دُر کند ‏ حکمتِ او ہر تہی را پُر کند

لَاخَوْفٌ عَلَیْہِمْ: تلمیح بآیۂ قرآنی لَاخَوْفٌ عَلَیْہِمْ وَلَا ھُمْ یَحْزَنُوْنَ یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہیں۔

بندۂ درماندہ را گوید کہ خیز هر کهن معبود را کن ریز ریز
مردِ حق! افسونِ ایں دیرِ کهن از دو حرفِ رَبِّیَ الْاَعْلیٰ شکن
فقر خواہی از تہی دستی منال عافیت در حال و نے در جاہ و مال
صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد نے زر و سیم و قماشِ سرخ و زرد
بگذر از کاؤس و کَے اے زندہ مرد طوفِ خود کن گردِ ایوانے مگرد
از مقامِ خویش دور افتادۂ کرگسی کم کن کہ شاہیں زادۂ
مرغک اندر شاخسارِ بوستاں بر مرادِ خویش بندد آشیاں
تو کہ داری فکرتِ گردوں مسیر خویش را از مرغکے کمتر مگیر
دیگر ایں نہ آسماں تعمیر کن بر مرادِ خود جہاں تعمیر کن
چوں فنا اندر رضائے حق شود بندۂ مومن قضائے حق شود

چار سوئے با فضائے نیلگوں　　از ضمیرِ پاکِ او آید بروں

در رضائے حق فنا شو چوں سلف　　گوہرِ خود را بروں آر از صدف

در ظلامِ ایں جہانِ سنگ و خشت　　چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت

تا نہ گیری از جلالِ حق نصیب　　ہم نیابی از جمالِ حق نصیب

ابتدائے عشق و مستی قاہری است　　انتہائے عشق و مستی دلبری است

مردِ مومن از کمالاتِ وجود　　او وجود و غیرِ او ہر شے نمود

گر بگیرد سوز و تاب از لا الٰہ

جز بکامِ او نہ گردد مہر و مہ

حکمتِ فرعونی

حکمتِ اربابِ دیں کردم عیاں — حکمتِ اربابِ کیں را ہم بداں
حکمتِ اربابِ کیں مکر ہست و فن — مکر و فن؟ تخریبِ جاں تعمیرِ تن!
حکمتے از بندِ دیں آزادۂ — از مقامِ شوق دور افتادۂ
مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام — تا بکامِ خواجہ اندیشد غلام!
شیخِ ملت با حدیثِ دلنشیں — بر مرادِ او کند تجدیدِ دیں
از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم — کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم
وائے قومے کشتۂ تدبیرِ غیر — کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر
می شود در علم و فن صاحب نظر — از وجودِ خود نگردد باخبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سُتُرد در ضمیرش آرزوہا زاد و مُرد
بے نصیب آمد ز اولادِ غیور جاں بہ تن چوں مردۂ در خاکِ گور
از حیا بیگانہ پیرانِ کہن نوجواناں چوں زناں مشغولِ تن
در دلِ شاں آرزوہا بے ثبات مردہ زایند از بطونِ اُمّہات
دختراں او بزلفِ خود اسیر شوخ چشم و خودنما و خردہ گیر
ساختہ، پرداختہ، دل باختہ ابروان مثلِ دو تیغِ آختہ
ساعدِ سیمینِ شاں عیشِ نظر سینۂ ماہی بموج اندر نگر
ملتے خاکسترِ او بے شرر صبحِ او از شامِ او تاریک تر
ہر زماں اندر تلاشِ ساز و برگ کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ

بطون: جمع بطن، پیٹ اُمّہات: جمع اُمّ، مادر

منعمانِ او بخیل و عیش دوست — غافل از مغز اند و اندر بندِ پوست

قوتِ فرماں روا معبودِ او — در زیانِ دین و ایماں سودِ او

از حدِ امروزِ خود بیروں نجست — روزگارش نقشِ یک فردا نہ بست

از نیاگاں دفترے اندر بغل — الاماں از گفتہ ہائے بے عمل!

دینِ او عہدِ وفا بستن بغیر — یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آہ قومے دل ز حق پرداختہ
مُرد و مرگِ خویش را نشناختہ

لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ

نکتہ می گویم از مردانِ حال — اُمتاں را لَا جلال اِلَّا جمال

لَا و اِلَّا احتسابِ کائنات — لَا و اِلَّا فتحِ بابِ کائنات

ہر دو تقدیرِ جہانِ کاف و نون — حرکت از لَا زاید از اِلَّا سکون

تا نہ رمزِ لَا اِلٰہ آید بدست — بندِ غیر اللہ را نتواں شکست

در جہاں آغازِ کار از حرفِ لَاست — ایں نخستیں منزلِ مردِ خداست

ملتے کز سوزِ او یک دم تپید — از گلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لَا گفتن حیات — تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریباں چاک نیست — در خورِ ایں شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زندہ مرد   می کند صد رہ نشیں را رہ نورد
بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟   تخمِ لا در مشتِ خاکِ او بریز
ہر کرا ایں سوز باشد در جگر   ہوشش از ہولِ قیامت بیشتر
لا مقامِ ضربہائے پے بہ پے   ایں غوِ رعد است نے آوازِ نے

ضربِ او ہر بود را سازد نبود
تا بروں آئی ز گردابِ وجود

با تو می گویم ز ایامِ عرب   تا بدانی پختہ و خامِ عرب
ریز ریز از ضربِ او لات و منات   در جہات آزاد از بندِ جہات
ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او   قیصر و کسرے ہلاک از دستِ او

غوِ رعد: بجلی کی کڑک

گاه دشت از برق و بارانش بدرد / گاه بحر از زورِ طوفانش بدرد

عالمے در آتشِ او مثلِ خس / این همه هنگامهٔ لا بود و بس

اندرین دیرِ کهن پیہم تپید / تا جہانے تازہ آمد پدید

بانگِ حق از صبح خیزیہائے اوست / ہر چہ ہست از تخم ریزیہائے اوست

اینکہ شمعِ لالہ روشن کردہ اند / از کنارِ جوئے او آوردہ اند

لوحِ دل از نقشِ غیر اللہ شست

از کفِ خاکش دو صد ہنگامہ رُست

ہم چناں بینی کہ در دورِ فرنگ / بندگی با خواجگی آمد بجنگ

روس را قلب و جگر گردیدہ خوں / از ضمیرش حرفِ لا آمد بروں

آں نظامِ کہنہ را برہم زد است / تیز نیشے بر رگِ عالم زد است

کردہ ام اندر مقاماتش نگہ — لا سلاطیں، لا کلیسا، لا الٰہ
فکر او در تند باد لا بماند — مرکب خود را سوئے الا نراند
آیدش روزے کہ از زور جنوں — خویش را زیں تند باد آرد بروں
در مقام لا نیاساید حیات — سوئے الا می خرامد کائنات
لا و الا ساز و برگ امتاں — نفی بے اثبات مرگ امتاں
در محبت پختہ کے گردد خلیل — تا نگردد لا سوئے الا دلیل
اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن — نعرۂ لا پیش نمرودے بزن
ایں کہ می بینی نیرزد با دو جو — از جلال لا الٰہ آگاہ شو

ہر کہ اندر دست او شمشیر لاست
جملہ موجودات را فرمانرواست

دلیل: راہ نما

فقر

چیست فقر اے بندگانِ آب و گِل / یک نگاہِ راہ بین، یک زندہ دل

فقر کارِ خویش را سنجیدن است / بر دو حرفِ لا اِلٰہ پیچیدن است

فقر خیبر گیر با نانِ شعیر / بستۂ فتراکِ او سلطان و میر

فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست / ما امینیم این متاعِ مصطفیٰ است

فقر بر کرّوبیاں شبخوں زند / بر نوامیسِ جہاں شبخوں زند

بر مقامِ دیگر اندازد ترا / از زجاجِ الماس می‌سازد ترا

برگ و سازِ او ز قرآنِ عظیم / مردِ درویشے نہ گنجد در گلیم

نوامیس: جمع ناموس، مراد قدرت کی پوشیدہ قوتوں سے ہے۔

گرچہ اندر بزم کم گوید سخن — یک دمِ او گرمیٔ صد انجمن

بے پراں را ذوقِ پروازے دہد — پشہ را تمکینِ شہبازے دہد

با سلاطیں درفتد مردِ فقیر — از شکوہِ بوریا لرزد سریر

از جنوں می افگند ہوئے بہ شہر — وا رہاند خلق را از جبر و قہر

می نگیرد جز بآں صحرا مقام — کاندرو شاہیں گریزد از حمام

قلبِ او را قوت از جذب و سلوک — پیشِ سلطاں نعرۂ او لا ملوک

آتشِ ما سوزناک از خاکِ او — شعلہ ترسد از خس و خاشاکِ او

برنیفتد ملتے اندر نبرد — تا درو باقیست یک درویشِ مرد

آبروئے ما ز استغنائے اوست — سوزِ ما از شوقِ بے پروائے اوست

خویشتن را اندریں آئینہ بیں — تا ترا بخشند سلطانِ مبیں

حکمتِ دیں دل نوازی ہائے فقر
قوتِ دیں بے نیازی ہائے فقر

مومناں را گفت آں سلطانِ دیں
مسجدِ من ایں ہمہ روئے زمیں

الاماں از گردشِ نُہ آسماں
مسجدِ مومن بدستِ دیگراں

سخت کوشد بندۂ پاکیزہ کیش
تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش

اے کہ از ترکِ جہاں گوئی مگو
ترکِ ایں دیرِ کہن تسخیرِ او

راکبش بودن ازو وارستن است
از مقامِ آب و گل برجستن است

صیدِ مومن ایں جہانِ آب و گل
باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل

مسجدِ من ایں الخ : تلمیح ہے حضور رسالت مآب کی ایک مشہور حدیث کی طرف
جس میں ارشاد ہے کہ تمام رُوئے زمین میری مسجد ہے۔

حل نشد ایں معنیِ مشکل مرا — شاہیں از افلاک بگریزد چرا
وائے آں شاہیں کہ شاہینی نکرد — مرغکے از چنگِ او نامد بدرد
در کنامے ماند زار و سرنگوں
پر نہ زد اندر فضائے نیلگوں

فقرِ قرآں احتسابِ ہست و بود — نے رباب و مستی و رقص و سرود
فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات — بندہ از تاثیرِ او مولا صفات
فقرِ کافر خلوتِ دشت و در است — فقرِ مومن لرزۂ بحر و بر است!
زندگی آں را سکونِ غار و کوہ — زندگی ایں را ز مرگِ باشکوہ!
آں خدا را جستن از ترکِ بدن — ایں خودی را بر فسانِ حق زدن
آں خودی را کشتن و واسوختن — ایں خودی را چوں چراغ افروختن

کنام: باز کے رہنے کی جگہ

فقر چوں عریاں شود زیر سپہر   از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر

فقرِ عریاں گرمئ بدر و حنین   فقرِ عریاں بانگِ تکبیرِ حسینؓ

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند

آں جلال اندر مسلمانی نماند

وائے ما اے وائے ایں دیرِ کہن   تیغِ لا در کف نہ تو داری نہ من

دل ز غیر اللہ بپرداز اے جواں   ایں جہانِ کہنہ در باز اے جواں

تا کجا بے غیرتِ دیں زیستن   اے مسلماں مردن است ایں زیستن

مردِ حق باز آفریند خویش را   جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

بر عیارِ مصطفیٰؐ خود را زند

تا جہانے دیگرے پیدا کند

آہ زاں قومے کہ از پا برفتاد — میر و سلطاں زاد و درویشے نزاد
داستانِ او مپرس از من کہ من — چوں بگویم آنچہ ناید در سخن
در گلویم گریہ ہا گردد گرہ — ایں قیامت اندرونِ سینہ بہ
مسلمِ ایں کشور از خود نا امید — عمرہا شد با خدا مردے ندید
لاجرم از قوتِ دیں بدظن است — کاروانِ خویش را خود رہزن است
از سہ قرن ایں امت خوار و زبوں — زندہ بے سوز و سرور اندروں
پست فکر و دوں نہاد و کور ذوق — مکتب و ملائے او محرومِ شوق
زشتیٔ اندیشہ او را خوار کرد — افتراق او را ز خود بیزار کرد
تا نداند از مقام و منزلش — مُرد ذوقِ انقلاب اندر دلش

قرن: صدی — افتراق: پراگندگی

طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر — خستہ و افسردہ و حق ناپذیر

بندۂ رد کردۂ مولاست او — مفلس و قلاش و بے پرواست او

نے بکف مالے کہ سلطانے برد — نے بدل نورے کہ شیطانے برد

شیخِ او لُردِ فرنگی را مرید — گرچہ گوید از مقامِ بایزید

گفت دیں را رونق از محکومی است — زندگانی از خودی محرومی است

دولتِ اغیار را رحمت شمرد
رقص ہا گردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد — می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد!

عصرِ ما ما را ز ما بیگانہ کرد — از جمالِ مصطفیٰ بیگانہ کرد

لُرد: انگریزی لفظ لارڈ کا مفرس

سوزِ او تا از میانِ سینه رفت — جوہرِ آئینه از آئینه رفت
باطنِ این عصر را نشناختی — دادِ اول خویش را درباختی
تا دماغِ تو به پیچاکش فتاد — آرزوئے زندۂ در دل نزاد
احتسابِ خویش کن از خود مرو — یک دو دم از غیرِ خود بیگانه شو
تا کجا این خوف و وسواس و ہراس — اندر این کشور مقامِ خود شناس
این چمن دارد بسے شاخِ بلند — بر نگوں شاخ آشیانِ خود مبند
نغمه داری در گلو اے بے خبر — جنسِ خود بشناس و با زاغاں مپر
خویشتن را تیزیٔ شمشیر ده — باز خود را در کفِ تقدیر ده
اندرونِ تست سیلِ بے پناه — پیشِ او کوهِ گراں مانندِ کاه

دادِ اول الخ: یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤ میں ہار دیا۔

سیل را تمکین زنا آسودن است　　یک نفس آسودنش نابودن است

من نه ملّا، نے فقیہہِ نکتہ ور　　نے مرا از فقر و درویشی خبر

در رہِ دیں تیز بین و سست گام　　پختۂ من خام و کارم ناتمام

تا دلِ پر اضطرابم دادہ اند　　یک گرہ از صد گرہ بکشادہ اند

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر

بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر

تمکیں : وقار، شان و شوکت

مردِ حُر

مردِ حُر محکم ز وردِ لَاتَخَفْ — ما بمیداں سر بجیب او سر بکف
مردِ حُر از لَآاِلٰہ روشن ضمیر — می نہ گردد بندۂ سلطان و میر
مردِ حُر چوں اشتراں بارے برد — مردِ حُر بارے برد خارے خورد
پائے خود را آنچناں محکم نہد — نبضِ رہ از سوزِ او بر می جہد
جانِ او پایندہ تر گردد ز موت — بانگِ تکبیرش بروں از حرف و صوت
ہر کہ سنگِ راہ را داند زجاج — گیرد آں درویش از سلطاں خراج
گرمیِ طبعِ تو از صہبائے اوست — جوئے تو پروردۂ دریائے اوست

لَاتَخَفْ: تلمیح آیہ قرآنی کی طرف یعنی خوف نہ کر۔

پادشاہاں در قباہائے حریر / زرد رو از سہمِ آں عریاں فقیر
سرِّ دیں ما را خبر او را نظر / او درونِ خانہ ما بیرونِ در
ما کلیسا دوست! ما مسجد فروش! / او ز دستِ مصطفےٰ پیمانہ نوش
نے مغاں را بندہ نے ساغر بدست / ما تہی پیمانہ او مستِ الست
چہرۂ گل از نمِ او احمر است / ز آتشِ ما دود او روشن تر است!
دارد اندر سینہ تکبیرِ اُمم / در جبینِ اوست تقدیرِ اُمم
قبلۂ ما گہ کلیسا گاہ دیر / او نخواہد رزقِ خویش از دستِ غیر
ما ہمہ عبدِ فرنگ او عبدہٗ / او نگنجد در جہانِ رنگ و بو
صبح و شامِ ما بہ فکرِ ساز و برگ / آخرِ ما چیست؟ تلخیہائے مرگ!
در جہانِ بے ثبات او را ثبات / مرگ او را از مقاماتِ حیات!

اہلِ دل از صحبتِ ما مضمحل
گل ز فیضِ صحبتش دارائے دل

کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن
او ہمہ کردار و کم گوید سخن

ما گدایاں کوچہ گرد و فاقہ مست
فقرِ او از لا الٰہ تیغے بدست

ما پرِ کاہے اسیرِ گردباد
ضربتش از کوہِ گراں جوئے کشاد

محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو
خانہ ویراں باش و صاحب خانہ شو

شکوہ کم کن از سپہرِ گردگرد
زندہ شو از صحبتِ آں زندہ مرد

صحبت از علمِ کتابی خوشتر است
صحبتِ مردانِ حُر آدم گر است

مردِ حُر دریائے ژرف و بیکراں
آب گیر از بحر و نے از ناوداں

سینۂ ایں مرد می جوشد چو دیگ
پیشِ او کوہِ گراں یک تودہ ریگ!

ژرف: عمیق، گہرا
ناوداں: پرنالہ

روزِ صلح آں برگ و سازِ انجمن   هم چو بادِ فرودیں اندر چمن
روزِ کیں آں محرمِ تقدیرِ خویش   گورِ خود می کند واز شمشیرِ خویش!
اے سرت گردم گریز از ما چو تیر   دامنِ او گیر و بے تابانہ گیر
می نہ روید تخمِ دل از آب و گل   بے نگاہے از خداوندانِ دل
اندر ایں عالم نیرزی با خسے
تا نیاویزی بدامانِ کسے!

در اسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیرِ رومؔ آموختم خویش را در حرفِ او واسوختم
مال را گر بہرِ دیں باشی حمول (رومی) نعم مالٌ صالحٌ گوید رسولؐ
گر نداری اندریں حکمت نظر تو غلام و خواجۂ تو سیم و زر
از تہی دستاں کشادِ دستہاں از چنیں منعم فسادِ دستہاں
جدّت اندر چشمِ او خوابیدہ است و بس کہنگی را او خریدار است و بس
در نگاہش ناصواب آمد صواب ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

نعم مالٌ صالحٌ : حدیثِ نبوی، مطلب یہ ہے کہ اگر مال و دولت دینی امور پر خرچ کرنے کے لئے جمع کیا جائے، تو وہ مال صالح ہے۔

خواجه نانِ بندهٔ مزدور خورد　　　آبروئے دخترِ مزدور برد

در حضورش بنده می نالد چو نے　　　بر لبِ او نالہ ہائے پے بہ پے

نے بجامش بادهٔ نے در سبوست　　　کاخ ہا تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آں منعم کہ جوں درویش زیست

در چنیں عصرے خدا اندیش زیست

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال　　　بر جماعت زیستن گردد وبال

آہ یورپ زیں مقام آگاہ نیست　　　چشمِ او ینظر بنور اللہ نیست

او ندانداز حلال و از حرام　　　حکمتش خام است و کارش ناتمام

ینظر بنور اللہ: تلمیح ہے حدیثِ نبوی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے

کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے۔

اُمّتی بر اُمّتی دیگر چرد — دانہ این می کارد آں حاصل بُرد

از ضعیفاں ناں ربودن حکمت است — از تنِ شاں جاں ربودن حکمت است

شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است — پردۂ آدم دری سوداگری است

ایں بنوک ایں فکرِ چالاکِ یہود — نورِ حق از سینۂ آدم ربود

تا تہ و بالا نگردد ایں نظام

دانش و تہذیب و دیں سودائے خام

آدمی اندر جہانِ خیر و شر — کم شناسد نفعِ خود را از ضرر

کس نداند زشت و خوبِ کار چیست — جادۂ ہموار و ناہموار چیست

بنوک : بنک کی جمع ، عربوں نے اِس انگریزی لفظ کو معرب کرلیا ہے ۔

شرع برخیزد ز اعماقِ حیات | روشن از نورش ظلامِ کائنات
گر جہاں داند حرامش را حرام | تا قیامت پختہ ماند ایں نظام
نیست ایں کارِ فقیہاں اے پسر | با نگاہے دیگرے او را نگر
حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست | بیخ او اندر ضمیرِ مصطفیٰ است
از فراق است آرزوہا سینہ تاب | تو نمانی چوں شود او بے حجاب
از جدائی گرچہ جاں آید بلب | وصلِ او کم جو رضائے او طلب
مصطفیٰ داد از رضائے او خبر | نیست در احکامِ دیں چیزے دگر
تختِ جم پوشیدہ زیرِ بوریا است | فقر و شاہی از مقاماتِ رضاست
حکمِ سلطاں گیر و از حکمش منال | روزِ میداں نیست وقتِ قیل و قال

اعماق: جمع عمق، گہرائی

ناتوانی گردن از حکمش مپیچ　　تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت اَحسَنَ التقویم شو

وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے الاصفات　　شرع را دیدن بہ اعماقِ حیات

فاش می خواہی اگر اسرارِ دیں　　جز بہ اعماقِ ضمیرِ خود مبیں

گر نہ بینی، دینِ تو مجبوری است　　ایں چنیں دیں از خدا مہجوری است

بندہ تا حق را نہ بیند آشکار　　برنمی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرتِ خود غوطہ زن　　مردِ حق شو بر ظن و تخمیں متن

اَحسَنَ التقویم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے

کہ وجودِ انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوتی ہے۔

تا به بینی زشت و خوب کار چیست — اندرین نہ پردهٔ اسرار چیست

هر کہ از سرّ نبی گیرد نصیب — هم به جبریل امین گردد قریب

اے کہ می نازی به قرآن عظیم — تا کجا در حجره می باشی مقیم

در جهان اسرار دین را فاش کن — نکتهٔ شرع مبین را فاش کن

کس نہ گردد در جهان محتاج کس — نکتهٔ شرع مبین این است و بس

مکتب و ملا سخن ها ساختند — مومنان این نکته را نشناختند

زنده قومے بود از تاویل مرد — آتش او در ضمیر او فسرد

صوفیان با صفا را دیده ام — شیخ مکتب را نکو سنجیده ام

عصر من پیغمبرے هم آفرید — آنکه در قرآں بغیر از خود ندید

هر یکے دانائے قرآن و خبر — در شریعت کم سواد و کم نظر

عقل و نقل افتادہ در بندِ ہوس　　منبرِ شاں منبرِ کاک است و بس
زیں کلیماں نیست امیدِ کشود　　آستیں ہا بے یدِ بیضا چہ سود؟

کارِ اقوام و ملل ناید درست
از عمل بنما کہ حق در دستِ تست

منبرِ کاک: کاک ایک قسم کی چھوٹی سی روٹی ہے۔ منبرِ کاک اس چوبی میز کو کہتے ہیں جس پر نان بائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

اشکے چند بر افتراقِ ہندیاں

اے ہمالہ اے اٹک اے رودِ گنگ زیستن تا کے چناں بے آب و رنگ

پیر مرداں از فراست بے نصیب نوجواناں از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر خشتِ ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگراں جاوداں مرگ است نے خوابِ گراں

نیست ایں مرگے کہ آید ز آسماں تخمِ او می بالد از اعماقِ جاں

صیدِ او نے مردہ شو خواہد نہ گور نے ہجومِ دوستاں از نزد و دور

جامۂ کس در غمِ او چاک نیست دوزخِ او آں سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو ہست در امروزِ او فردائے او

مردہ شو: غسل دینے والا

ہر کہ این جا دانہ کشت این جا درود — پیشِ حق آں بندہ را بُردن چہ سود

اُمتے کز آرزو نیشے نخورد — نقشِ او را فطرت از گیتی سترد

اعتبارِ تخت و تاج از ساحری است — سخت چوں سنگ ایں زجاج از ساحری است

درگذشت از حکمِ ایں سحرِ مبیں — کافری از کفر و دینداری ز دیں

ہندیاں با یکدگر آویختند — فتنہ ہائے کہنہ باز انگیختند

تا فرنگی قومے از مغرب زمیں — ثالث آمد در نزاعِ کفر و دیں

کس نداند جلوۂ آب از سراب

انقلاب! اے انقلاب! اے انقلاب!

اے ترا ہر لحظہ فکرِ آب و گل — از حضورِ حق طلب یک زندہ دل

آشیانش گرچہ در آب و گل است — نُہ فلک سرگشتۂ ایں یک دل است

تانہ پنداری کہ از خاک است او — از بلندی ہائے افلاک است او

ایں جہاں او را حریمِ کوئے دوست — از قبائے لالہ گیرد بوئے دوست

ہر نفس با روزگار اندر ستیز — سنگِ رہ از ضربتِ او ریزہ ریز

آشنائے منبر و دار است او — آتشِ خود را نگہدار است او

انجوے و بحرہا دارد ببر — می دہد موجش ز طوفانے خبر

زندہ و پایندہ بے نانِ تنور — میرد آں ساعت کہ گردد بے حضور

چوں چراغ اندر شبستانِ بدن — روشن از وے خلوت و ہم انجمن

ایں چنیں دل خود نگر، اللہ مست — جز بہ درویشی نمی آید بدست

اے جواں دامانِ او محکم بگیر

در غلامی زادۂ آزاد میر

سیاسیاتِ حاضرہ

می کند بندِ غلاماں سخت تر — حُرّیت می خواند او را بے بصر

گرمیٔ ہنگامۂ جمہور دید — پردہ بر روئے ملوکیت کشید

سلطنت را جامعِ اقوام گفت — کارِ خود را پختہ کرد و خام گفت

در فضایش بال و پر نتواں کشود — با کلیدش ہیچ در نتواں کشود

گفت با مرغِ قفس "اے دردمند — آشیاں در خانۂ صیاد بند"

ہر کہ سازد آشیاں در دشت و مرغ — او نباشد ایمن از شاہین و چرغ

از فسونش مرغِ زیرک دانہ مست — نالہ ہا اندر گلوئے خود شکست

حرّیت خواہی بہ پیچاکش میفت — تشنہ میر و بر نمِ تاکش میفت

الحذر از گرمیٔ گفتارِ او　　الحذر از حرفِ پہلودارِ او

چشم ہا از سرمہ اش بے نور تر　　بندۂ مجبور از و مجبور تر

از شرابِ ساتگینش الحذر　　از قمارِ بدنشینش الحذر

از خودی غافل نہ گردد مردِ حُر　　حفظِ خود کن حبِ افیونش مخور

پیشِ فرعوناں بگو حرفِ کلیم

تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

داغم از رسوائیِ ایں کارواں　　در امیرِ او ندیدم نورِ جاں

تن پرست و جاہ مست و کم نگہ　　اندرونش بے نصیب از لا الٰہ

در حرم زاد و کلیسا را مرید!　　پردۂ ناموسِ ما را بر درید

پہلودار: ایسی بات جس کے کئی معانی نکل سکتے ہوں۔　　ساتگیں: پیالہ

دامنِ او را گرفتن ابلہی است — سینۂ او از دلِ روشن تہی است
اندریں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد — صیدِ آہو با سگِ کورے نکرد
آہ از قومے کہ چشم از خویش بست — دل بہ غیر اللہ داد، از خود گسست
تا خودی در سینۂ ملت بمرد — کوہ کاہی کرد و باد او را ببرد
گرچہ دارد لَا اِلٰہ اندر نہاد — از بطونِ او مسلمانے نزاد
آنکہ بخشد بے یقیناں را یقیں — آنکہ لرزد از سجودِ او زمیں
آنکہ زیرِ تیغ گوید لَا اِلٰہ — آنکہ از خونش بروید لَا اِلٰہ
آں سرور آں سوزِ مشتاقی نماند — در حرم صاحبدلے باقی نماند
اے مسلماں اندریں دیرِ کہن — تا کجا باشی بہ بندِ اہرمن
جہد با توفیق و لذت در طلب — کس نیابد بے نیازِ نیم شب

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس
سخت شو چوں کوہ از ضبطِ نفس

گرچہ دانا حالِ دل باکس نگفت　　از تو دردِ خویش نتوانم نہفت
تا غلامم در غلامی زادہ ام　　ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام
چوں بنامِ مصطفیٰ خوانم درود　　از خجالت آب می گردد وجود
عشق می گوید کہ اے محکومِ غیر　　سینۂ تو از بتاں مانندِ دیر
تا نداری از محمد رنگ و بو
از درودِ خود میالا نامِ او

از قیامِ بے حضورِ من مپرس　　از سجودِ بے سرورِ من مپرس
جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس　　قسمتِ مردانِ آزاد است و بس

مردِ آزادے چو آید در سجود — در طوافش گرم رو چرخِ کبود

ما غلاماں از جلالش بے خبر — از جمالِ لازوالش بے خبر

از غلامے لذتِ ایماں مجو — گرچہ باشد حافظِ قرآں، مجو

مومن است و پیشہ او آذری است — دین و عرفانش سراپا کافری است

در بدن داری اگر سوزِ حیات — ہست معراجِ مسلماں در صلوٰت

ور نداری خونِ گرم اندر بدن — سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزاداں شکوہِ ملک و دیں

عیدِ محکوماں ہجومِ مومنیں!

ہست معراجِ مسلماں الخ: تلمیح حدیثِ حضورِ رسالت مآبؐ کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کے لئے۔

حرفے چند با اُمّتِ عربیہ

اے در و دشتِ تو باقی تا ابد — نعرۂ لا قیصر و کسریٰ کہ زد؟

در جہانِ نزد و دور و دیر و زود — اولیں خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ الّا اللہ کرا آموختند؟ — ایں چراغ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزہ از خوانِ کیست؟ — آیۂ فاصبحتم اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیرابِ آں اُمّی لقب — لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

لا قیصر و کسریٰ: تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف هلك قیصر فلا قیصر بعدہ الخ

فاصبحتم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمته اخوانا۔

حُرّیت پروردۂ آغوشِ اوست — یعنی امروزِ امم از دوشِ اوست

او دلے در پیکرِ آدم نہاد — او نقاب از طلعتِ آدم کشاد

ہر خداوندِ کہن را او شکست — ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست

گرمیِ ہنگامۂ بدر و حنینؓ — حیدرؓ و صدّیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ

سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد — قراءتِ الصّٰفّٰت اندر نبرد

تیغِ ایّوبی نگاہِ بایزید — گنجہائے ہر دو عالم را کلید

عقل و دل را مستی از یک جامِ مے — اختلاطِ ذکر و فکرِ رومؔ و رےؔ

الصّٰفّٰت: سورۂ قرآن کا نام ہے۔

ایّوبی: سلطان صلاح الدین ایّوبی رحمۃ اللہ علیہ۔

بایزید: حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے امّت سے ہیں۔

روم و رے: یعنی حضرت جلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

علم و حکمت شرع و دیں نظمِ امور — اندرونِ سینه دل‌ها ناصبور

حسنِ عالم سوز الحمرا و تاج — آنکه از قدوسیاں گیرد خراج

ایں همه یک لحظه از اوقاتِ اوست — یک تجلی از تجلیاتِ اوست

ظاهرش ایں جلوه‌هائے دلفروز — باطنش از عارفاں پنهاں هنوز

حمدِ بے حد مر رسولِ ؐ پاک را

آں که ایماں داد مشتِ خاک را (خواجه عطار به تغیر لفظی)

حق ترا بُرّاں تر از شمشیر کرد — ساربانِ راکبِ تقدیر کرد

بانگِ تکبیر و صلوٰت و حرب و ضرب — اندراں غوغا کشادِ شرق و غرب

اے خوش آں مجذوبی و دل بردگی — آه زیں دل گیری و افسردگی

کارِ خود را امتاں بردند پیش — تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش

اُمّتے بودی اُمم گردیدۂ / بزمِ خود را خود زہم پاشیدۂ
ہر کہ از بندِ خودی وارُست، مُرد / ہر کہ با بیگانگاں پیوست، مُرد
آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد / روحِ پاکِ مصطفےٰ آمد بدرد!
اے ز افسونِ فرنگی بے خبر / فتنہ ہا در آستینِ او نگر
از فریبِ او اگر خواہی اماں / اُشترانش را ز حوضِ خود براں
حکمتش ہر قوم را بے چارہ کرد / وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد
تا عرب در حلقۂ دامش فتاد / آسماں یک دم اماں اورا نداد
عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر / در بدن باز آفریں روحِ عمرؓ
قوت از جمعیتِ دینِ مبیں / دیں ہمہ عزم است و اخلاص و یقیں
تا ضمیرش رازدانِ فطرت است / مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است

از ہم پاشیدن : پراگندہ کرنا

سادہ و طبعش عیارِ زشت و خوب — از طلوعش صد ہزار انجم غروب
بگذر از دشت و در و کوہ و دمن — خیمہ را اندر وجودِ خویش زن
طبع از بادِ بیاباں کردہ تیز — ناقہ را سر دہ بمیدانِ ستیز
عصرِ حاضر زادۂ ایامِ تست — مستیٔ او از مئے گلفامِ تست
شارحِ اسرارِ او تو بودۂ — اولیں معمارِ او تو بودۂ
تا بہ فرزندی گرفت او را فرنگ — شاہدے گردید بے ناموس و ننگ
گرچہ شیریں است و نوشیں است او — کج خرام و شوخ و بے دیں است او

مردِ صحرا! پختہ تر کن خام را
بر عیارِ خود بزن ایّام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ — زندگی ہنگامہ برچید از فرنگ
پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟ — باز روشن می شود ایامِ شرق
در ضمیرش انقلاب آمد پدید — شب گذشت و آفتاب آمد پدید
یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد — زیرِ گردوں رسمِ لادینی نہاد
گرگے اندر پوستینِ برۂ — ہر زماں اندر کمینِ برۂ
مشکلاتِ حضرتِ انساں ازوست — آدمیت را غمِ پنہاں ازوست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

رسمِ لادینی: یعنی نظامِ امورِ ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا

هرچه می‌بینی ز انوارِ حق است ‌‌ ‌ حکمتِ اشیا ز اسرارِ حق است
هر که آیاتِ خدا بیند حُر است ‌ ‌ اصلِ این حکمت ز حکمِ اُنظُر است
بندهٔ مومن ازو بهروز تر ‌ ‌ هم به حالِ دیگران دل سوز تر
علم چوں روشن کند آب و گلش ‌ ‌ از خدا ترسنده تر گردد دلش
علمِ اشیا خاکِ ما را کیمیاست ‌ ‌ آه! در افرنگ تاثیرش جداست
عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت ‌ ‌ چشمِ او بے نم، دلِ او سنگ و خشت
علم ازو رسواست اندر شهر و دشت ‌ ‌ جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت
دانشِ افرنگیاں تیغے بدوش ‌ ‌ در هلاکِ نوعِ انساں سخت کوش

حکمِ اُنظُر: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فَانظُرْ اِلَی الْاِبِلِ کَیْفَ خُلِقَتْ یعنی نظامِ فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

با خساں اندر جہانِ خیر و شر — در نسازد مستئ علم و ہنر

آہ از افرنگ و از آئینِ او — آہ از اندیشۂ لادینِ او

علمِ حق را ساحری آموختند — ساحری نے کافری آموختند!

ہر طرف صد فتنہ می آرد نفیر — تیغ را از پنجۂ رہزن بگیر

اے کہ جاں را باز می‌دانی ز تن — سحرِ ایں تہذیبِ لادینی شکن

روحِ شرق اندر تنش باید دمید — تا بگردد قفلِ معنی را کلید

عقل اندر حکمِ دل یزدانی است

چوں ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زماں در کشمکش — عبرت آموز است احوالِ حبش

شرعِ یورپ بے نزاعِ قیل و قال — برہ را کرد است بر گرگاں حلال

نفیر آوردن: ہجوم کرنا۔

نقشِ نو اندر جہاں باید نہاد — از کفن دزداں چہ امیدِ کشاد

در جنیوا چیست غیر از مکر و فن — صیدِ تو ایں میش و آں نخچیرِ من!

نکتہ ہا کو می نہ گنجد در سخن

یک جہاں آشوب و یک گیتی فتن!

اے اسیرِ رنگ پاک از رنگ شو — مومنِ خود، کافرِ افرنگ شو

رشتۂ سود و زیاں در دستِ تست — آبروئے خاوراں در دستِ تست

ایں کہن اقوام را شیرازہ بند — رایتِ صدق و صفا را کن بلند

اہلِ حق را زندگی از قوت است — قوتِ ہر ملت از جمعیت است

رائے بے قوت ہمہ مکر و فسوں

قوتِ بے رائے جہل است و جنوں

سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست — هم شراب و هم ایاغ از آسیاست

عشق را ما دلبری آموختیم — شیوهٔ آدم گری آموختیم

هم هنر هم دین ز خاکِ خاور است — رشکِ گردون خاکِ پاکِ خاور است

وانمودیم آنچه بود اندر حجاب — آفتاب از ما و ما از آفتاب

هر صدف را گوهر از نیسانِ ماست — شوکتِ هر بحر از طوفانِ ماست

روحِ خود در سوزِ بلبل دیده‌ایم — خونِ آدم در رگِ گل دیده‌ایم

فکرِ ما جویائے اسرارِ وجود — زد نخستین زخمه بر تارِ وجود

داشتیم اندر میانِ سینه داغ — بر سرِ راہے نہادیم ایں چراغ

اے امینِ دولتِ تہذیب و دیں — آں یدِ بیضا برآر از آستیں

خیز و از کارِ اُمم بگشا گرہ — نشۂ افرنگ را از سر بنہ

نقشے از جمعیتِ خاور فگن

داستاں خود را ز دستِ اہرمن

دانی از افرنگ و از کارِ فرنگ — تا کجا در قیدِ زُنّارِ فرنگ
زخم ازو نشتر ازو سوزن ازو — ما و جوئے خون و امیدِ رفو
خود بدانی پادشاہی قاہری است — قاہری در عصرِ ما سوداگری است
تختۂ دکّاں شریکِ تخت و تاج — از تجارت نفع و از شاہی خراج
آں جہاں بانے کہ ہم سوداگر است — بر زبانش خیر و اندر دل شر است
گر تو میدانی حسابش را درست — از حریرش نرم تر کرپاسِ تست
بے نیاز از کارگاہِ او گذر — در زمستاں پوستینِ او مخر
کشتن بے حرب و ضرب آئینِ اوست — مرگہا در گردشِ ماشینِ اوست

بوریائے خود بہ قالینش مدہ — بیذقِ خود را بہ فرزینش مدہ

گوہرش تف دارو در لعلش رگ است — مشکِ ایں سوداگر از نافِ سگ است

رہزنِ چشمِ تو خوابِ مخملش — رہزنِ تو رنگ و آبِ مخملش

صد گرہ افگندۂ در کارِ خویش — از قماشِ او مکن دستارِ خویش

ہوشمندے از خمِ او مے نخورد — ہر کہ خورد اندریں میخانہ مُرد

وقتِ سودا خند خند و کم خروش — ما چو طفلانیم و او شکّر فروش

محرم از قلب و نگاہِ مشتری است — یا رب ایں سحر است یا سوداگری است

تاجرانِ رنگ و بو بردند سود — ما خریداراں ہمہ کور و کبود

آنچہ از خاکِ تو رُست اے مردِ حُر — آں فروش و آں بپوش و آں بخور

بیذق ، فرزین: پیادہ ، وزیر (اصطلاحاتِ شطرنج) تف دار: عیب دار

آں نکو بیناں کہ خود را دیدہ اند　　خود گلیمِ خویش را بافیدہ اند

اے نگارِ عصرِ حاضر بے خبر　　چوب دستیہائے یورپ را نگر

قالی از ابریشمِ تو ساختند　　باز او را پیشِ تو انداختند

چشمِ تو از ظاہرش افسوں خورد　　رنگ و آبِ او ترا از جا برد

وائے آں دریا کہ موجش کم تپید
گوہرِ خود را ز غواصاں خرید!

قالی : قالین　　چوب دستی : کارِیگری

در حضورِ رسالت مآبؐ

شب سہ اپریل ۱۹۳۶ء بود کہ در دار الاقبال بہوپال بودم سید احمد خان رحمۃ اللہ علیہ
در خواب دیدم فرمودند کہ از علالتِ خویش در حضورِ رسالت مآبؐ عرض کن

اے تو ما بیچارگاں را ساز و برگ — وا رہاں ایں قوم را از ترسِ مرگ

سوختی لات و منات کہنہ را — تازہ کردی کائنات کہنہ را

در جہانِ ذکر و فکرِ انس و جاں — تو صلوٰتِ صبح، تو بانگِ اذاں

لذتِ سوز و سرور از لا الٰہ — در شبِ اندیشہ نور از لا الٰہ

نے خدا ہا ساختیم از گاو و خر — نے حضورِ کاہناں افگندہ سر

نے سجودے پیشِ معبودانِ پیر — نے طوافِ کوشکِ سلطان و میر

ایں ہمہ از لطفِ بے پایانِ تست — فکرِ ما پروردۂ احسانِ تست

ذکرِ تو سرمایهٔ ذوق و سرور — قوم را دارد به فقر اندر غیور

ای مقام و منزلِ هر راهرو — جذبِ تو اندر دلِ هر راهرو

سازِ ما بی صوت گردید آنچنان — زخمه بر رگهای او آید گران

در عجم گردیدم و هم در عرب — مصطفیٰ نایاب و ارزان بولهب

این مسلمان زادهٔ روشن دماغ — ظلمت آبادِ ضمیرش بی چراغ

در جوانی نرم و نازک چون حریر — آرزو در سینهٔ او زود میر

این غلام ابنِ غلام ابنِ غلام — حرّیتِ اندیشهٔ او را حرام

مکتب از وی جذبهٔ دین در ربود — از وجودش این قدر دانم که بود

این ز خود بیگانه این مستِ فرنگ — نانِ جو می خواهد از دستِ فرنگ

نان خرید این فاقه کش با جانِ پاک — داد ما را ناله های سوزناک

دانه چین مانندِ مرغانِ سراست	از فضائے نیلگون ناآشناست

شیخِ مکتب کم سواد و کم نظر	از مقامِ او ندادا و را خبر

آتشِ افرنگیاں بگداختش	یعنی این دوزخ دگرگوں ساختش

مومن و اندرمرگ آگاہ نیست	در دلش لاغالب الا اللہ نیست

تا دلِ او درمیانِ سینه مرد	می نیندیشد مگر از خواب و خورد

بهرِ یک ناں نشترِ لا و نعم	منتِ صد کس برائے یک شکم

از فرنگی می خرد لات و منات	مومن و اندیشۂ او سومنات

قم باذنی گوئے و او را زنده کن	در دلش اللہ ھو را زنده کن

لاغالب الا اللہ: یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔

قم باذنی: یعنی اٹھ میرے حکم سے۔

ما ہمہ افسونیٔ تہذیبِ غرب — کشتۂ افرنگیاں بے حرب و ضرب

تو ازاں قومے کہ جامِ او شکست — وانمایک بندۂ اللہ مست

تا مسلماں باز بیند خویش را

از جہانے برگزیند خویش را

شہسوارا یک نفس در کش عناں — حرفِ من آساں نیاید بر زباں

آرزو آید کہ ناید تا بہ لب؟ — می نہ گردد شوق محکومِ ادب

آں بگوید لب کشا اے دردمند — ایں بگوید چشم بکشا لب بہ بند

گردِ تو گردد حریمِ کائنات — از تو خواہم یک نگاہِ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی — کشتی و دریا و طوفانم توئی

آہوئے زارہ و زبون و ناتواں — کس بہ فتراکم نہ بست اندر جہاں

اے پناہِ من حریمِ کوئے تو
من بامیدے رسیدم سوئے تو

آن نوا در سینہ پروردن کجا	وز دمِ صبحے چو غنچہ وا کردن کجا
نغمہ‌ام در گلوئے من شکست	شعلۂ از سینہ‌ام بیرون نجست
در نفس سوزِ جگر باقی نماند	لطفِ قرآنِ سحر باقی نماند
نالہ کو می نگنجد در ضمیر	تا کجا در سینہ‌ام ماند اسیر

یک فضائے بے کراں می بایدش
وسعتِ نہ آسماں می بایدش

آہ زاں دردے کہ در جان و تن است	گوشۂ چشمِ تو داروئے من است
در نسازد با دوا جانِ زار	تلخ و بویش بہ مشامم ناگوار

کارِ این بیمار نتوان برد پیش از دوا — من چو طفلان نظر بر لبِ تو دارم ای شفیق

تلخیِ او را اگر نیست ہم از شکرت — خنده ہد لب بدو تو چاره گر

ہمچوں بصیری از تو می خواہم کشود — تا بمن باز آید آن نغمے که بود

مہرِ تو بر عاصیان افزوں تر است — در خطا بخشی چو مہرِ مادر است

با پرستارانِ شب دارم ستیز — باز روغن در چراغِ من بریز

اے وجودِ تو جہاں را نو بہار — پرتوِ خود را دریغ از من مدار

خود بدانی قدرِ تن از جاں بود — قدرِ جاں از پرتوِ جانان بود

تا ز غیر اللہ ندارم ہیچ امید — یا مرا شمشیر گردان یا کلید

بصیری: مشہور عربی قصیدۂ بُردہ کا مصنف، یہ قصیدہ حضور رسالتمآب کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیری کا قصیدہ بارگاہِ نبوی میں مقبول ہوا اور مصنف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

فکرِ من در فہمِ دیں چالاک و چُست   تخمِ کردارے ز خاکِ من نہ رُست

تیشہ‌ام را تیز تر گرداں کہ من   محنتے دارم فزوں از کوہکن

مومنم، از خویشتن کافر نیم
بر فسانم زن کہ بدگوہر نیم

گرچہ کشتِ عمرِ من بے حاصل است   چیزکے دارم کہ نامِ او دل است

دارمش پوشیدہ از چشمِ جہاں   کز سمِ شبدیزِ تو دارد نشاں

بندۂ را کو نخواہد ساز و برگ   زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ

اے کہ دادی کُرد را سوزِ عرب   بندۂ خود را حضورِ خود طلب

بندۂ چوں لالہ داغے در جگر   دوستانش از غمِ او بے خبر

بندۂ اندر جہاں نالاں چو نے   تفتہ جاں از نغمہ ہائے پے بہ پے

در بیاباں مثلِ چوبِ نیم سوز   کارواں بگذشت و من سوزم ہنوز!
اندریں دشت و درے پہناورے   بو کہ آید کاروانے دیگرے

جاں ز مہجوری بنالد در بدن
نالۂ من وائے من! اے وائے من!

مثنوی
مسافر

اقبال

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

نادرِ افغاں شہِ درویش خو — رحمتِ حق بر روانِ پاکِ او
کارِ ملّت محکم از تدبیرِ او — حافظِ دینِ مبیں شمشیرِ او
چوں ابوذر خود گداز اندر نماز — ضربتش ہنگامِ کیں خارا گداز
عہدِ صدیقؓ از جمالش تازہ شد! — عہدِ فاروقؓ از جلالش تازہ شد!
از غمِ دیں در دلش چوں لالہ داغ — در شبِ خاور وجودِ او چراغ!
در نگاہش مستیِ اربابِ ذوق — جوہرِ جانش سراپا جذب و شوق
خسروی شمشیر و درویشی نگہ — ہر دو گوہر از محیطِ لا الٰہ!
فقر و شاہی وارداتِ مصطفےٰ ست! — ایں تجلیہائے ذاتِ مصطفےٰ ست!

این دو قوت از وجودِ مؤمن است — این قیام و آن سجودِ مؤمن است
فقر سوز و درد و داغ و آرزوست — فقر را در خون تپیدن آبروست
فقر تا در آخر اندر خون تپید — آفرین بر فقرِ آن مردِ شهید!
ای صبا ای رہ نوردِ تیز گام — در طوافِ مرقدش نرمک خرام
شاه در خواب است پا آہستہ نہ — غنچہ را آہستہ تر بکشا گره
از حضورِ او مرا فرمان رسید — آنکہ جانِ تازه در عالم دمید

سوختیم از گرمیٔ آوازِ تو
ای خوش آن قومی کہ داند رازِ تو
از غمِ تو ملتِ ما آشناست
می شناسیم این نواها از کجاست!

اے بآغوشش سحابِ ما چو برق
روشن و تابندہ از نورِ تو شرق
یک زماں در کوہسارِ ما درخش
عشق را باز آں تب و تابے بہ بخش
تا کجا در بندہا باشی اسیر
تو کلیمی راہِ سینائے بگیر!

طے نمودم باغ و راغ و دشت و در — چوں صبا بگذشتم از کوہ و کمر
خیمہ از مردانِ حق بیگانہ نیست — در دلِ او صد ہزار افسانہ ایست
جادہ کم دیدم ازو پیچیدہ تر — یاوہ گردد در خم و پیچش نظر
سبزہ در دامانِ کہسارش مجوے — از ضمیرش بر نیاید رنگ و بوے

سرزمینے کبکِ او شاہیں مزاج — آہوئے او گیرد از شیراں خراج!

در فضایش جرّہ بازاں تیز چنگ — لرزہ بر تن از نہیبِ شاں پلنگ!

لیکن از بے مرکزی آشفتہ روز — بے نظام و ناتمام و نیم سوز!

فرِ بازاں نیست در پرّازِ شاں — از تدرواں پست تر پرّازِ شاں!

آہ قومے بے تب و تابِ حیات — روزگارش بے نصیب از واردات!

آں یکے اندر سجود، ایں در قیام — کار و بارش چوں صلوٰتِ بے امام!

ریز ریز از سنگِ او مینائے او

آہ! از امروزِ بے فردائے او!

خطاب بہ اقوامِ سرحد

اے ز خود پوشیدہ خود را باز یاب
در مسلمانی حرام است این حجاب

رمزِ دینِ مصطفیٰ دانی کہ چیست
فاش دیدن خویش را شاہنشہی است

چیست دیں؟ دریافتن اسرارِ خویش
زندگی مرگ است بے دیدارِ خویش

آں مسلمانے کہ بیند خویش را
از جہانے برگزیند خویش را

از ضمیرِ کائنات آگاہ اوست
تیغ لاموجود الا اللہ اوست

در مکان و لامکاں غوغائے او
نہ سپہر آوارہ در پہنائے او

تا دلش سرّے ز اسرارِ خدا است
حیف اگر از خویشتن ناآشنا است

بندۂ حق وارثِ پیغمبراں
او نگنجد در جہانِ دیگراں

تا جہانے دیگرے پیدا کند — ایں جہانِ کہنہ را برہم زند
زندہ مرد از غیرِ حق دارد فراغ — از خودی اندر وجودِ او چراغ
پائے او محکم بہ بزمِ خیر و شر — ذکرِ او شمشیر و فکرِ او سپر
صبحش از بانگے کہ برخیزد ز جاں — نے ز نورِ آفتابِ خاوراں
فطرتِ او بے جہات اندر جہات — او حریم و در طوافش کائنات
ذرۂ از گردِ راہش آفتاب — شاہد آمد بر عروجِ او کتاب
فطرتِ او را گشاد از ملت است — چشمِ او روشن سواد از ملت است
اندکے گم شو بہ قرآن و خبر — باز اے ناداں بخویش اندر نگر
در جہاں آوارۂ بیچارۂ — وحدتے گم کردۂ صد پارۂ
بندِ غیر اللہ اندر پائے تست — داغم از داغے کہ در سیمائے تست

"میر خیل! از مکرِ پنهانی بترس　　از ضیاعِ روحِ افغانی بترس

ز آتشِ مردانِ حق می سوزمت　　نکته‌ئی از پیرِ روم آموزمت

"رزق از حق جو مجو از زید و عمر

مستی از حق جو مجو از بنگ و خمر

گل مخور گل را مخور گل را مجو

زانکه گل خوار است دائم زرد رو

دل بجو تا جاودان باشی جوان

از تجلی چهره ات چون ارغوان

بنده باش و بر زمین رو چون سمند

چون جنازه نی که بر گردن برند"

شکوه کم کن از سپهرِ لاجورد — جز بگردِ آفتابِ خود مگرد

از مقامِ ذوق و شوق آگاه شو — ذرهٔ صیادِ مهر و ماه شو!

عالمِ موجود را اندازه کن — در جهان خود را بلند آوازه کن

برگ و سازِ کائنات از وحدت است — اندرین عالم حیات از وحدت است

درگذر از رنگ و بوهائے کهن — پاک شو از آرزوهائے کهن

این کهن سامان نیرزد با دو جو — نقشبندِ آرزوئے تازه شو

زندگی بر آرزو دارد اساس — خویش را از آرزوئے خود شناس

چشم و گوش و هوش تیز از آرزو — مشتِ خاکے لاله خیز از آرزو

هر که تخمِ آرزو در دل نه کشت — پائمالِ دیگران چون سنگ و خشت!

آرزو سرمایهٔ سلطان و میر — آرزو جامِ جهان بینِ فقیر

آب و گِل را آرزو آدم کند   آرزو ما را ز خود محرم کند

چوں شرر از خاکِ ما بر می جہد   ذرّہ را پہنائے گردوں می دہد!

پورِ آذر کعبہ را تعمیر کرد   از نگاہے خاک را اکسیر کرد

تو خودی اندر بدن تعمیر کن
مشتِ خاکِ خویش را اکسیر کن

مسافر وارد می شود به شهرِ کابل و حاضر میشود

بحضورِ اعلیحضرت شهید رح

شهرِ کابل! خطّۂ جنّت نظیر — آبِ حیوان از رگِ تاکش بگیر!
چشمِ صائب○ از سوادش سرمہ چین — روشن و پائنده باد آں سرزمیں
در ظلامِ شب سمن زارش نگر — بر بساطِ سبزه می غلطد سحر!
آں دیارِ خوش سواد آں پاک بوم — بادِ او خوشتر ز بادِ شام و روم
آبِ او براق و خاکش تابناک — زنده از موجِ نسیمش مُرده خاک

○ مرزا صائب تبریزی در مدح کابل میگوید

"خوشا وقتے کہ چشم از سوادش سرمہ چیں گردد"

نایداندر حرف و صوت اسرارِ او — آفتابان خفته در کہسارِ او
ساکنانش سیر چشم و خوش گہر — مثلِ تیغ از جوہرِ خود بے خبر!
قصرِ سلطانی کہ نامش دلکشاست — زائراں را گردِ راہش کیمیاست
شاہ را دیدم دراں کاخِ بلند — پیشِ سلطانے فقیرے دردمند!
خُلقِ او اقلیمِ دلہا را کشود — رسم و آئینِ ملوک آنجا نبود

من حضورِ آں شہِ والا گہر — بے نوا مردے بدربارِ عمرؓ
جانم از سوزِ کلامش در گداز — دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز
پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش — سخت کوش و نرم خوے و گرم جوش
صدق و اخلاص از نگاہش آشکار — دین و دولت از وجودش استوار
خاکی و از نوریاں پاکیزہ تر — از مقامِ فقر و شاہی باخبر

در نگاهش روزگار شرق و غرب   حکمت او راز دار شرق و غرب

شهریارے چوں حکیماں نکته داں   راز دان مد و جزر امتاں

پرده ها از طلعت معنی کشود   نکته هائے ملک و دیں را وانمود

گفت از آں آتش که داری در بدن   من ترا دانم عزیز خویشتن

هر که او را از محبت رنگ و بوست   در نگاهم هاشم و محمود اوست

در حضور آں مسلمان کریم   هدیه آوردم ز قرآن عظیم

گفتم ایں سرمایهٔ اهل حق است   در ضمیر او حیات مطلق است

اندرو هر ابتدا را انتهاست   حیدرؓ از نیروئے او خیبر کشاست

نشئهٔ حرفم بخون او دوید   دانه دانه اشک از چشمش چکید

گفت نادرؒ در جهاں بیچاره بود   از غم دین و وطن آواره بود

کوہ و دشت از اضطرابم بیخبر   از غمانِ بے حسابم بیخبر
نالہ با بانگِ ہزار آمیختم   اشک با جوئے بہار آمیختم
غیرِ قرآں غمگسارِ من نہ بود
قوتش ہر باب را بر من کشود"

گفت گوئے خسروِ والا نژاد   باز با من جذبۂ سرشار داد
وقتِ عصر آمد صدائے الصلوٰت   آں کہ مومن را کند پاک از جہات
انتہائے عاشقاں سوز و گداز   کردم اندر اقتدائے او نماز
رازہائے آں قیام و آں سجود
جز بہ بزمِ محرماں نتواں کشود!

بر مزارِ شہنشاہِ بابر خلد آشیانی

بیا کہ سازِ فرنگ از نوا برافتاد است
درونِ پردۂ او نغمہ نیست فریاد است!
زمانہ کہنہ بتاں را ہزار بار آراست
من از حرم نگذشتم کہ پختہ بنیاد است
درفشِ ملّتِ عثمانیاں دوبارہ بلند
چہ گویمت کہ بہ تیموریاں چہ افتاد است!
خوشا نصیب کہ خاکِ تو آرمید اینجا
کہ ایں زمیں ز طلسمِ فرنگ آزاد است!

هزار مرتبه کابل نکوتر از دلّی است
که آں عجوزه عروسِ هزار داماد است
درونِ دیده نگه دارم اشکِ خونیں را
که من فقیرم و ایں دولتِ خداداد است!
اگرچه پیرِ حرم وردِ لَا اِلٰه دارد
کجا نگاه که بُرّنده تر ز پولاد است!

سفر بہ غزنی و زیارتِ مزارِ حکیم سنائی

ازنوازشہائے سلطانِ شہید صبح و شامم صبح و شامِ روزِ عید

نکتہ سنجِ خاوراں ہندی فقیر میہمانِ خسرو کیواں سریر

تا ز شہرِ خسروی کردم سفر شد سفر بر من سبک تر از حضر

سینہ بکشادم بآں بادے کہ پار لالہ رُست از فیضِ او در کوہسار

آہ غزنی آں حریمِ علم و فن مرغزارِ شیر مردانِ کہن

دولتِ محمود را زیبا عروس از حنابندانِ او دانائے طوس

خفتہ در خاکش حکیمِ غزنوی از نوائے او دلِ مرداں قوی

آں حکیمِ غیب آں صاحب مقام تُرکِ جوشِ رومی از ذکرش تمام

من ز پیدا، او ز پنہاں در سرور   ہر دو را سرمایہ از ذوقِ حضور
او نقاب از چہرۂ ایماں کشود   فکرِ من تقدیرِ مومن وانمود
ہر دو را از حکمتِ قرآں سبق   او ز حق گوید من از مردانِ حق
در فضائے مرقدِ او سوختم   تا متاعِ نالۂ اندوختم
گفتم اے بینندۂ اسرارِ جاں   بر تو روشن ایں جہان و آں جہاں
عصرِ ما وارفتۂ آب و گل است   اہلِ حق را مشکل اندر مشکل است
مومن از افرنگیاں دید آنچہ دید   فتنہ ہا اندر حرم آمد پدید
تا نگاہِ او ادب از دل نخورد   چشمِ او را جلوۂ افرنگ برد
اے حکیمِ غیب، امامِ عارفاں   پختہ از فیضِ تو خامِ عارفاں
آنچہ اندر پردۂ غیب است گوے   بو کہ آبِ رفتہ باز آید بجوے

روحِ حکیم سنائیؒ از بہشتِ بریں جواب می دہد

راز دانِ خیر و شر گشتم ز فقر — زندہ و صاحب نظر گشتم ز فقر

یعنی آں فقرے کہ داند راہ را — بیند از نورِ خودی اللہ را

اندرونِ خویش جوید لا الٰہ — در تہِ شمشیر گوید لا الٰہ

فکرِ جاں کن چوں نساں بر تن متن — ہمچو مرداں گوئے در میداں فگن

سلطنت اندر جہانِ آب و گل — قیمتِ او قطرۂ از خونِ دل

مومناں زیرِ سپہرِ لاجورد — زندہ از عشق اند و نے از خواب و خورد

می ندانی عشق و مستی از کجاست؟ — ایں شعاعِ آفتابِ مصطفےٰؐ ست

زندهٔ تا سوزِ او در جانِ تست — این نگه دارندهٔ ایمانِ تست
با خبر شو از رموزِ آب و گل — پس بزن بر آب و گل اکسیرِ دل
دل ز دین سرچشمهٔ ہر قوت است — دین ہمه از معجزاتِ صحبت است
دین مجو اندر کتب اے بے‌خبر — علم و حکمت از کتب دین از نظر
بوعلی دانندهٔ آب و گل است — بیخبر از خستگیہائے دل است
نیش و نوشِ بوعلی سینا بہل — چاره سازیہائے دل از اہلِ دل
مصطفٰے بحر است و موجِ او بلند — خیز و این دریا بجوئے خویش بند
مدتے بر ساحلش پیچیدهٔ — لطمه ہائے موجِ او نادیدهٔ
یک زمان خود را بدریا درفگن — تا روانِ رفته باز آید بتن
اے مسلمان جز براہِ حق مرو — ناامید از رحمتِ عامے مشو

پردہ بگذار، آشکارائی گزیں — تا بہ لرزد از سجودِ تو زمیں
دوش دیدم فطرتِ بیتاب را — روحِ آں ہنگامۂ اسباب را
چشمِ او بر زشت و خوبِ کائنات — در نگاہِ او عیوبِ کائنات
دستِ او با آب و خاک اندر ستیز — آں بہم پیوستہ و ایں بر دریز
گفتمش در جستجوئے کیستی؟ — در تلاشِ تار و پوئے کیستی؟
گفت از حکمِ خدائے ذوالمنن — آدمے نو سازم از خاکِ کہن
مشتِ خاکے را بصد رنگ آزمود — پے بہ پے تابید و سنجید و فزود
آخر او را آب و رنگِ لالہ داد — لا الٰہ اندر ضمیرِ او نہاد
باش تا بینی بہارِ دیگرے — از بہارِ پاکستاں رنگیں ترے
ہر زماں تدبیرہا دارد رقیب — تا نگیری از بہارِ خود نصیب

بر درونِ شاخِ گل دارم نظر　　　غنچه‌ها را دیده‌ام اندر سفر!

لاله را در وادی و کوه و دمن　　　از دمیدن باز نتوان داشتن

بشنو د مردے کہ صاحب جستجو ہست

نغمۂ را کو ہنوز اندر گلو ہست!

بر مزارِ سلطان محمود علیہ الرحمۃ

خیزد از دل نالہ ہا بے اختیار | آہ! آں شہرے کہ اینجا بود پار!
آں دیار و کاخ و کو ویرانہ ایست | آں شکوہ و فال و فر افسانہ ایست
گنبدے! در طوفِ او چرخِ بریں | تربتِ سلطان محمود است ایں!
آنکہ چوں کودک لب از کوثر بشست | گفت در گہوارہ نامِ او نخست
برقِ سوزاں تیغِ بے زنہارِ او | دشت و در لرزندہ از یلغارِ او
زیرِ گردوں آیتِ اللّٰہ آیتش | قدسیاں قرآں سرا بر تربتش
شوخیِ فکرم مرا از من ربود | تا نبودم در جہانِ دیر و زود
رخ نمود از سینہ ام آں آفتاب | پردگیہا از فروغش بے حجاب

مہرِ گردوں از جلالش در رکوع — از شعاعش دوش می گردد طلوع!

وارہیدم از جہانِ چشم و گوش — فاش چوں امروز دیدم صبحِ دوش

شہرِ غزنیں ایک بہشتِ رنگ و بو — آنجو ہا نغمہ خواں در کاخ و کو

قصر ہائے او قطار اندر قطار — آسماں با قبّہ ہالیش ہم کنار

نکتہ سنجِ طوس را دیدم بزم — لشکرِ محمود را دیدم برزم

روح سیرِ عالمِ اسرار کرد — تا مرا شوریدۂ بیدار کرد

آں ہمہ مشتاقی و سوز و سرور — در سخن چوں رندِ بے پروا جسور

تخمِ اشکے اندراں ویرانہ کاشت — گفتگو ہا با خدائے خویش داشت

تا نبودم بے خبر از رازِ او
سوختم از گرمیِ آوازِ او

مناجاتِ مردِ شوریدہ در ویرانۂ غزنی

لالہ بہرِ یک شعاعِ آفتاب
دارد اندر شاخ چندیں پیچ و تاب

چوں بہار او را کند عریان و فاش
گویدش جز یک نفس اینجا مباش!

ہر دو آمد یک دگر را ساز و برگ
من ندانم زندگی خوشتر کہ مرگ!

زندگی پیہم مصافِ نیش و نوش
رنگ و نم امروز را از خونِ دوش!

الاماں از مکرِ ایّام الاماں

الاماں از صبح و از شام الاماں!

اے خدائے نقشبندِ جان و تن
با تو ایں شوریدہ دارد یک سخن

فتنہ ہا بینم دریں دیرِ کہن
فتنہ ہا در خلوت و در انجمن

عالم از تقدیرِ نو آمد پدید | یا خدائے دیگر او را آفرید!
ظاہرش صلح و صفا باطن ستیز | اہلِ دل را شیشۂ دل ریز ریز!
صدق و اخلاص و صفا باقی نماند | "آں قدح بشکست و آں ساقی نماند"
چشمِ تو برلاله رویانِ فرنگ | آدم از افسونِ شاں بے آب و رنگ
از که گیر در ربط و ضبط ایں کائنات؟ | اے شہیدِ عشوۂ لات و منات!
مردِ حق آں بندۂ روشن نفس | نائبِ تو در جہاں او بود و بس
او بہ بندِ نقره و فرزند و زن | گر توانی سومناتِ او شکن
ایں مسلماں از پرستاران کیست؟ | در گریبانش یکے ہنگامہ نیست!
سینۂ اش بے سوز و جانش بے خروش | او سرافیل است و صورِ او خموش!
قلبِ او نامحکم و جانش نژند | در جہاں کالائے او نا ارجمند

در مصافِ زندگانی بے ثبات — دارد اندر آستیں لات و منات

مرگ را چوں کافراں داند ہلاک — آتشِ او کم بہا مانندِ خاک!

شعلہ از خاکِ او باز آفریں — آں طلب آں جستجو باز آفریں

باز جذبِ اندروں او را بدہ — آں جنونِ ذوفنون او را بدہ

شرق را کن از وجودش استوار — صبحِ فردا از گریبانش برار!

بحرِ احمر را بچوبِ او شگاف
از شکوہش لرزہ افگن بہ قاف!

قندھار و زیارتِ خرقۂ مبارک

قندھار آں کشورِ مینو سواد　　اہلِ دل را خاکِ او خاکِ مراد
رنگ ہا بو ہا ہوا ہا آب ہا　　آب ہا تابندہ چوں سیماب ہا
لالہ ہا در خلوتِ کہسار ہا　　نار ہا یخ بستہ اندر نار ہا
کوئے آں شہر است ما را کوئے دوست　　ساربان بر بند محمل سوئے دوست

می سرایم دیگر از یارانِ نجد
از نوائے ناقہ را آرم بوجد

غزل

از دیرِ مغاں آیم بے گردشِ صہبا مست!
در منزلِ لا بودم از بادۂ اِلّا مست!
دانم کہ نگاہِ او ظرفِ ہمہ کس بیند
کرد است مرا ساقی از عشوہ و ایما مست!
وقت است کہ بکشائم میخانۂ رومی باز
پیرانِ حرم دیدم در صحنِ کلیسا مست!
ایں کار حکیمے نیست، دامانِ کلیمے گیر
صد بندۂ ساحل مست، یک بندۂ دریا مست!

دل را بچمن بردم از بادِ چمن افسرد
میرد بخیابانها این لالهٔ صحرا مست!
از حرفِ دلآویزش اسرارِ حرم پیدا
دی کافرکی دیدم در وادیٔ بطحا مست!
سینا است که فاران است؟ یا رب چه مقام است این؟
هر ذرّهٔ خاکِ من چشمی است تماشا مست!

دیدمش در نکتهٔ "لی خرقتان"   خرقهٔ آن "برزخٌ لا یبغیان"
در جبینِ او خطِ تقدیرِ کل   دینِ او آئینِ او تفسیرِ کل

ـ برزخٌ لا یبغیان: تلمیح بآیهٔ قرآن
ـ لی خرقتان الفقر والجهاد - حدیث

عقل را او صاحبِ اسرار کرد
عشق را او تیغِ جوهردار کرد

کاروانِ شوق را او منزل است
ما همه یک مشتِ خاکیم او دل است

آشکارا دیدنش اسرائے ماست
در ضمیرش مسجدِ اقصائے ماست

آمد از پیراهنِ او بوئے او
داد ما را نعرهٔ اَللّٰه هُو

با دلِ من شوقِ بے پروا چه کرد!
بادهٔ پُرزور با مینا چه کرد!

رقص اندر سینه از زورِ جنوں
تا ز راهِ دیده می آید بروں!

گفت من جبریلم و نورِ مبیں
پیش ازیں او را ندیدم ایں چنیں!

شعرِ رومی خواند و خندید و گریست
یارب ایں دیوانه فرزانه کیست!

در حرم با من سخن رندانه گفت
از مے و مُغ زاده و پیمانه گفت!

؎ "اسرائے": تلمیح بآیهٔ قرآنی

گفتمش این حرفِ بیباکانه چیست ‌ ‌ ‌ لب فروبند این مقامِ خامشی است

من ز خونِ خویش پروردم ترا ‌ ‌ ‌ صاحب آهِ سحر کردم ترا

بازیاب این نکته را ای نکته رس ‌ ‌ ‌ عشقِ مردان ضبطِ احوال است و بس

گفت عقل و هوش آزارِ دل است! ‌ ‌ ‌ مستی و وارفتگی کارِ دل است!

نعره‌ها زد تا فتاد اندر سجود

شعلهٔ آواز او بود، او نبود!

بر مزارِ حضرت احمد شاہ بابا علیہ الرحمة
مؤسسِ ملتِ افغانیہ

تربتِ آں خسروِ روشن ضمیر — از ضمیرش ملتے صورت پذیر

گنبدِ او را حرم داند سپہر — با فروغ از طوفِ او سیمائے مہر

مثلِ فاتح° آں امیرِ صف شکن — سکۂ زد ہم باقلیمِ سخن

ملتے را داد ذوقِ جستجو — قدسیاں تسبیح خواں بر خاکِ او

از دل و دستِ گہر ریزے کہ داشت — سلطنت ہا برد و بے پروا گذاشت

نکتہ سنج و عارف و شمشیر زن — روحِ پاکش با من آمد در سخن

° فاتح: سلطان محمد فاتح فاتح قسطنطنیہ

گفت می دانم مقامم تو کجاست — نغمهٔ تو خاکیان را کیمیاست

خشت و سنگ از فیض تو دارای دل — روشن از گفتار تو سینای دل

پیش ما ای آشنائے کوئے دوست — یک نفس بنشیں کہ داری بوئے دوست

اے خوش آں کو از خودی آئینہ ساخت — وندراں آئینہ عالم را شناخت

پیر گردید ایں زمین و ایں سپہر — ماہ کور از کورچشمیہائے مہر

گرمیٔ ہنگامۂ می بایدش — تا نخستیں رنگ و بو باز آیدش

بندۂ مومن سرافیلی کند — بانگ او ہر کہنہ را برہم زند

اے ترا حق دادہ جانِ ناشکیب — تو ز سرِ ملک و دیں داری نصیب

فاش گو با پورِ نادر فاش گوے

باطنِ خود را بہ ظاہر فاش گوے

خطاب بہ پادشاہِ اسلام اعلیحضرت ظاہر شاہ

اَیَّدَہُ اللّٰہُ بِنَصْرِہٖ

اے قبائے پادشاہی بر تو راست — سایۂ تو خاکِ ما را کیمیاست

خسروی را از وجودِ تو عیار — سطوتِ تو ملک و دولت را حصار

از تو اے سرمایۂ فتح و ظفر — تختِ احمد شاہ را شانے دگر

سینہ ہا بے مہرِ تو ویرانہ بہ — از دل و از آرزو بیگانہ بہ

آبگوں تیغے کہ داری در کمر — نیم شب از تابِ او گردد سحر

نیک می دانم کہ تیغِ نادر است — من چہ گویم باطنِ او ظاہر است

حرفِ شوق آوردہ ام از من پذیر

از فقیرے رمزِ سلطانی بگیر

اے نگاہِ تو زشاہیں تیز تر — گردِ ایں ملکِ خداداد ے نگر
ایں کہ می بینیم از تقدیر کیست؟ — چیست آں چیزے کہ می بایست و نیست؟
روز و شب آئینۂ تدبیرِ ماست — روز و شب آئینۂ تقدیرِ ماست
با تو گویم اے جوانِ سخت کوش — چیست فردا؟ دخترِ امروز و دوش!
ہر کہ خود را صاحبِ امروز کرد — گردِ او گردد سپہرِ گرد گرد
او جہانِ رنگ و بو را آبروست — دوش از و امروز از و فردا از وست!
مردِ حق سرمایۂ روز و شب است — زاں کہ او تقدیرِ خود را کوکب است
بندۂ صاحب نظر پیرِ امم — چشمِ او بینائے تقدیرِ امم
از نگاہش تیز تر شمشیر نیست — ما ہمہ نخچیر او نخچیر نیست!
لرزد از اندیشۂ آں پختہ کار — حادثات اندر بطونِ روزگار!

چوں پدر اہلِ ہنر را دوست دار — بندۂ صاحب نظر را دوست دار

ہمچوں آں خلد آشیاں بیدار زی — سخت کوش و پُر دم و کرّار زی

می شناسی معنیِ کرّار چیست؟ — ایں مقامے از مقاماتِ علیؓ است

اُمتاں را در جہانِ بے ثبات — نیست ممکن جز بکرّاری حیات

سرگذشتِ آلِ عثماں را نگر — از فریبِ غربیاں خونیں جگر

تا ز کرّاری نصیبے داشتند — در جہاں دیگر علم افراشتند

مسلمِ ہندی چرا میداں گذاشت؟ — ہمتِ او بوئے کرّاری نداشت!

مشتِ خاکش آنچناں گردیدہ سرد — گرمیِ آوازِ من کارے نکرد!

ذکر و فکرِ نادری در خونِ تست — قاہری با دلبری در خونِ تست

اے فروغِ دیدۂ برنا و پیر — سرِّ کار از ہاشمؒ و محمودؒ گیر

هم ازاں مردے کہ اندر کوہ و دشت — حق ز تیغِ او بلند آوازہ گشت

روزہا شب ہا تپیدن می تواں — عصرِ دیگر آفریدن می تواں

صد جہاں باقی ہست درِ قرآں ہنوز — اندر آیاتش یکے خود را بسوز

باز افغاں را ازاں سوزے بدہ — عصرِ او را صبحِ نوروزے بدہ

ملتے گم گشتہ کوہ و کمر — از جبینش دیدہ ام چیزے دگر

زانکہ بود اندر دلِ من سوز و درد — حق ز تقدیرش مرا آگاہ کرد

کاروبارش رانکو سنجیدہ ام — آنچہ پنہان است پیدا دیدہ ام

مردِ میداں زندہ از اللہ ھو ست — زیرِ پائے او جہانِ چار سوست

بندۂ کو دل بغیر اللہ نبست — می تواں سنگ از زجاجِ او شکست

---

۵ ـــ والاحضرت شاہ ولی خان

او نگنجد در جہانِ چون و چند ‏ ‏تہمتِ ساحل بایں دریا مبند

چوں ز روئے خویش برگیرد حجاب

او حساب است او ثواب است او عذاب!

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است ‏ ‏ایں دو قوت اعتبارِ ملت است

آں فتوحاتِ جہانِ ذوق و شوق ‏ ‏ایں فتوحاتِ جہانِ تحت و فوق

ہر دو انعامِ خدائے لایزال ‏ ‏مومناں را آں جمال است ایں جلال!

حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست ‏ ‏اصلِ او جز لذتِ ایجاد نیست

نیک اگر بینی مسلماں زادہ است ‏ ‏ایں گہر از دستِ ما افتادہ است

چوں عرب اندر اروپا پر کشاد ‏ ‏علم و حکمت را بنا دیگر نہاد

دانہ آں صحرانشیناں کاشتند ‏ ‏حاصلش افرنگیاں برداشتند

این پری از شیشهٔ اسلافِ ماست	باز صیدش کن که او از قافِ ماست
لیکن از تهذیبِ لادینی گریز	زان که او با اہلِ حق دارد ستیز
فتنہ ہا این فتنہ پرداز آورد	لات و عزّیٰ در حرم باز آورد
از فسونش دیدهٔ دل نابصیر	روح از بے آبی او تشنہ میر!
لذتِ بیتابی از دل می برد	بلکہ دل زین پیکرِ گل می برد

کہنہ دزدے غارتِ او برملاست
لالہ می نالد کہ داغِ من کجاست!

حق نصیبِ تو کند ذوقِ حضور	باز گویم آنچہ گفتم در زبور
"مُردن و ہم زیستن اے نکتہ رس
این ہمہ از اعتبارات است و بس"

مردہ کر سوزِ نوا را مردہ

لذّتِ صوت و صدا را مردہ

پیشِ چنگے مست و مسرور است کور

پیشِ رنگے زندہ در گور است کور

روح با حق زندہ و پایندہ است

ورنہ ایں را مردہ آں را زندہ است

آنکہ حیّ لایموت آمد حق است

زیستن با حق حیاتِ مطلق است

ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست

گرچہ کس در ماتم او زار نیست"

برخور از قرآں اگر خواہی ثبات
در ضمیرش دیدہ ام آبِ حیات

می دہد مارا پیامِ لَاتَخَفْ
می رساند بر مقامِ لَاتَخَفْ

قوتِ سلطان و میر از لَا اِلٰہ
ہیبتِ مردِ فقیر از لَا اِلٰہ

تا دو تیغِ لَا و اِلَّا داشتیم
مَاسِوَی اللہ را نشاں نگذاشتیم

خاوراں از شعلۂ من روشن است
اے خنک مردے کہ در عصرِ من است

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر
بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر

گوہرِ دریائے قرآں سفتہ ام
شرحِ رمزِ صِبْغَۃَ اللہ گفتہ ام

با مسلماناں غمے بخشیدہ ام
کہنہ شاخے را نمے بخشیدہ ام

عشقِ من از زندگی دارد سراغ
عقل از صہبائے من روشن ایاغ

نکتہ ہائے خاطر افروزے کہ گفت؟
با مسلماں حرفِ پرسوزے کہ گفت؟

ہمچو نے نالیدم اندر کوہ و دشت — تا مقامِ خویش بر من فاش گشت

حرفِ شوق آموختم و اسوختم — آتشِ افسردہ باز افروختم!

با من آہِ صبحگاہے دادہ اند — سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند

دارم اندر سینہ نورِ لا اِلٰہ — در شرابِ من سرورِ لا اِلٰہ

فکرِ من گردوں مسیر از فیضِ اوست — جوئے ساحل ناپذیر از فیضِ اوست

پس بگیر از بادۂ من یک دو جام

تا درخشی مثلِ تیغ بے نیام!

پاکستان ٹائمز پریس لاہور میں چھپوا کر
منیرہ بیگم صلاح الدین نے جاوید منزل، علامہ اقبال روڈ لاہور سے شائع کیا

ملنے کا پتہ
شیخ غلام علی اینڈ سنز، پبلشرز
لاہور ــــ پشاور ــــ حیدر آباد ــــ کراچی